

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 6, sayı / issue: 1
(Bahar / Spring 2019): 493-517

Osmanlı Ulemasının Fıkıh Usulü Çalışmalarına Katkısı:
Hasan Çelebi ve Telvîh Hâşiyesi Örneği

The Contribution of the Ottoman Scholars to the Study of Usûl al-Fıqh:
Sample of Hasan Çelebi and the Annotate of al-Talwîh

İlyas Yıldırım

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm
Hukuku Anabilim Dalı

Rize / Türkiye

Asst. Prof., Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Theology,
Department of Islamic Law
Rize/Turkey

e-mail: ilyas.yildirim@erdogan.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3684-0338>

DOI: 10.33718/tid.554214

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Nisan/ April 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 29 Mayıs/ May 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran/ June 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: İlyas Yıldırım, "Osmanlı Ulemasının Fıkıh Usulü
Çalışmalarına Katkısı: Hasan Çelebi ve Telvîh Hâşiyesi Örneği", *TİD* 6/1
(Bahar 2019): 189-213.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>

mailto: trabzonilahiyatdersisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Teology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Osmanlı Ulemasının Fıkıh Usulü Çalışmalarına Katkısı: Hasan Çelebi Ve Telvîh Hâşiyesi Örneği*

Öz

Klasik dönem Osmanlı düşüncesini şekillendiren en önemli ilimlerden bir tanesi de fıkıh usulüdür. Bu dönem ulemasının fıkıh usulü telifatına bakıldığında Şadrüşşerîa'nın *et-Tenkîh* ve *et-Tavzîh* adlı çalışmalarını merkeze alan eserlerin fazlalığı göze çarpar. Bu noktada mezkûr eserler üzerine Teftâzânî tarafından kaleme alınan *et-Telvîh* adlı hâşiye, ulemanın kendini ifade ve ilmî olgunluğunu ispat imkânı bulduğu bir metin olarak pek çok çalışmaya konu olmuştur. Hasan Çelebi de dönemin medreselerinde okutulan temel metinlerin neredeyse tamamı üzerinde çalışma yapmış üretken bir ilim adamıdır. Bunlardan bir tanesi *Hâşiye ale't-Telvîh* olup 885/1480 yılında tamamlanarak Sultan II. Bâyezid'e takdim edilmiş; dönemin bazı âlimleri tarafından dikkatle incelenip takdirlerini kazanmış bir eserdir. İlgili eser ve yazarı, Osmanlı usul düşüncesine dair önemli tespitlere imkân vereceği düşünüldüğünden çalışmanın ana konusu olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh usulü, Osmanlı, Sadrüşşerîa, et-Telvîh, Hasan Çelebi.

The Contribution of the Ottoman Scholars to the Study of Usûl al-Fiqh: Sample of Hasan Çelebi and the Annotate of al-Talwîh

Abstract

One of the most important sciences that shape the Classical Period Ottoman thought is undoubtedly Usûl al-Fiqh. When the works of the Ottoman scholars of that period on Usûl al-Fiqh are considered, it is seen that there are too many works inspired by the books named *al-Tanqîh* and *al-Tawdîh* by Sadr al-Shari'ah. In this context, the annotate named *al-Talwîh* written by al-Taftâzânî on the aforementioned works has become the subject of much annotates due to being a text in which scholars have the possibility to express themselves and to prove their scientific maturity. Hasan Çelebi was a scholar who had studied almost all of the basic texts taught in the madrasas. *Ĥâshiyah 'alâ al-Talwîh*, one of these texts, was completed in 885/1480 and presented to Sultan Bayezid II. This work was carefully analyzed and appreciated by some scholars of the period. The related work and its author has been determined to be the main subject of the study because it is thought to provide important findings related to the thought of Ottoman principles.

Key Words: Islamic Law, Usûl al-Fiqh, Ottoman, Sadr al-Shari'ah, al-Talwîh, Hasan Çelebi.

* Bu çalışma, 18-19 Ekim 2017 tarihleri arasında Sakarya'da gerçekleştirilen "Osmanlı Düşüncesi, Kaynakları ve Tartışma Konuları Sempozyumu"nda sunulmuş tebliğin gözden geçirilmiş ve ilaveli halidir / This study is a review and revision of the communiqué presented in "Symposium on the Ottoman Thought, Sources and Issues of Discussion" held in Sakarya between 18-19 October 2017.

GİRİŞ

Fıkıh usulü, Osmanlı düşüncesinin gerçekleştiği temel alanlardan birisidir.¹ Bu ona, Osmanlı düşüncesi üzerine söylenecek her sözde müstağni kalınamayacak bir konum verir. İlgili alana dair öne çıkan en temel eser ise Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) *et-Tenkîh/et-Tavzîh* adlı metin ve şerhi ile bunlar üzerine Teftâzânî (ö. 792/1390) tarafından kaleme alınan *et-Telvîh* adlı hâşiyedir.² Eser, pek çok çalışmanın ana metni olma hüviyetini kazanmış, ortaya geniş bir literatür çıkmıştır.³ Bunlar içerisinde öne çıkan eserlerden birisi, Fenârizâde Hasan Çelebi'ye (ö. 891/1486) aittir.

Makale, klasik dönem Osmanlı âlimlerinin fıkıh usulü disiplinine sundukları katkıyı, ilgili dönemin özelliklerini bünyesinde barındıran ve bu yönüyle öne çıkan bir eser üzerinden ilim dünyasının dikkatine sunmayı hedeflemektedir. Böyle bir amacın gözetilmesinde, modern dönem ilim dünyasındaki menfi söylemin sorgulanması yatmaktadır. Zira bu söylem, şerh- hâşiye edebiyatının ilmî bir değer ifade etmediği, öncenin kötü bir tekrarıdan ibaret olduğu gibi birtakım yargıları barındıran hatta bunları doğrudan ifade eden bir hüviyet taşımaktadır.⁴ Şayet bir geleneğe eklenmek, bu tür yargılamalara muhatap kılınmak için yeter sebep ise o takdirde yukarıdaki söylemlerde haklılık payı bulunmaktadır. Zira Kaşif Hamdi Okur'un da yerinde bir tespitle ifade ettiği üzere Osmanlı, İslâmî ilimler geleneğini oluştururken mevcut ilmî zihniyeti tevârüs etmeyi yeğlemiş; bunun sonucunda da tedris, telif ve kazada bu geleneğin

- 1 Tahsin Görgün, "Osmanlı Düşüncesi Nasıl Anlaşılabilir? -Osmanlı Düşüncesi'nin Araştırılmasında Karşılaşılan Bazı Zorluklar Üzerine-", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13-14 (2003): 42-43.
- 2 Osmanlı Dönemi fıkıh usulü çalışmalarından öne çıkanlar için ayrıca bk. Kaşif Hamdi Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usulü Çalışmaları-Hâdimî Örneği* (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010), 38-49.
- 3 Bu çalışmalardan bazıları için bk. Şükrü Özen, "Tenkîhu'l-usûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 457.
- 4 Bu minvaldeki değerlendirmelere dair bk. Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usulü Çalışmaları*, 230; İsmail Kara, "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Hâşiye Meselesine Birkaç Not", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15/28 (2010): 34-66; Süleyman Kaya, "Fıkıh Tarihi Bağlamında Osmanlı Tecrübesini Doğru Anlamak", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (2016): 2-13; Murat Şimşek, "Fıkıh Tarihinde Osmanlı Nereye Düşer? Retorik ile Gerçeklik Arasında Modern/Çağdaş İslam Hukuk Tarihi", *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh: Âlimler, Eserler, Meseleler*, ed. Mürteza Bedir v.dğr. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2017), 301-305; Mesut Kaya, "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı - Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği -", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 15/1 (2015): 10-15.

birikimini takip etmiştir.⁵ Fakat bu takip etmenin, kendi rengini ona katmama, mevcudu sadece farklı bir anlatımla sunma şeklinde olup olmadığı sorgulanması gereken bir husustur. Nitekim ülkemiz ilim dünyasında bu sorgulamanın yapıldığı farklı tür çalışmaların son dönemde nitelik ve nicelik olarak kayda değer bir artış yaşadığı da ilim erbabının malumudur.⁶

Bir disiplin ve örnek bir metin üzerinden Osmanlı ulemasının ne yaptığına dair bir kesit sunulacak bu çalışmada ilk olarak eser sahibi ve ihraz ettiği ilmî mevkii ortaya konulacak; akabinde eserin kaynak, dil ve üslup ile yöntem açısından tahliliyle devam edilecektir. Son olarak da bu veriler üzerinden bazı okumalar gerçekleştirilecektir.

1. Hasan Çelebi⁷

-
- 5 Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usulü Çalışmaları*, 230.
- 6 Mesela konuya dair önemli sorgulamalar içeren ilk çalışmalardan birisi İsmail Kara'ya ait olup metinler üzerinden meseleyi vuzuha kavuşturmasıyla öne çıkar. Bk. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2011).
- 7 Hasan Çelebi hakkındaki malumatı derlediğimiz ve ayrıntılı bilgi için bakılabilecek kaynaklar şunlardır: Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1412), 3: 127-128; İsmâuddîn Ebi'l-Hayr Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, nşr. Ahmed Subhi Furat (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 185-187; Mahmûd b Süleyman el-Hanefî el-Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mân el-muhtâr*, thk. Safet Köse v.dğr. (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1438), 4: 327-331; Takıyyüddin b. Abdilkâdir el-Gazzî et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî (Kahire: el-Meclisü'l-A'la li's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1390), 3: 109-111; Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Nazmü'l-'ikyân fî a'yâni'l-a'yân* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1927), 105-106; Mehmed Mecdî Efendi, *Tercüme-i Şekâik-i Nu'maniyye=Hadâikü's-Şekâik* (İstanbul: Dârü't-tibâati'l-âmire, 1269), 204-206; Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut; Sâlih Sadavî Sâlih; Selâhaddin Uygur (İstanbul: Ma'hedü'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye; İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010), 2: 39; Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli' bi mehâsin men ba'de'l-karni's-sâbi'*, thk. Muhammed Hasen Hallâk (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1427), 1: 244; Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rifet, ts.), 64; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414), 1: 544; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 2: 616; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Beyrut: Dârü İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, 1955), 1: 288; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arabî'l-musta'ribîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002),

Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) torunu (Muhammed Şah'ın (ö. 839/1435 [?]) oğlu) olan Hasan Çelebi, 840/1436 yılında Bursa'da doğmuş ve tahsilini burada yapmıştır. Fahreddîn-i Acemî (ö. 865/1460-61 [?]), Alâeddîn Ali et-Tûsî (ö. 887/1482), Molla Hüsrev (ö. 885/1480) gibi Osmanlı ilim dünyasının önemli simalarına talebelik yapan Çelebi, Arap dili ve belâgati, kelâm, fıkıh usulü ve aklî ilimlerde genç yaşta temayüz etmiştir. İlme olan iştiyakı, ihtisas sahibi bir âlim tarafından tedris olunan İbn Hişâm'ın (ö. 761/1360) *Muğni'l-lebib* adlı eserini okumak için kırklı yaşlarda Kâhire'ye gitmesini sağlamış ve burada tefsir, hadis gibi farklı ilimlerde de çeşitli hocalardan dersler almıştır. Akabinde Mekke'ye geçen Çelebi, burada tedrisle de meşgul olmuş ve 881/1476 yılı başlarında İstanbul'a dönmüştür.

Genç yaşta Edirne'deki Halebiyye medresesinde başladığı müderrislik hayatına Mısır dönüşü önce İznik Medresesinde sonra da Sahn-ı Semân medreselerinin birinde devam etmiş, II. Bâyezid dönemi başlarında (1481-1512) emekli olup Bursa'ya yerleşerek hayatının sonuna kadar burada zâhidâne bir yaşama telif ve tedris ile meşgul olmuştur. Kaynakların kahir ekseriyeti Hasan Çelebi'nin 886/1481 yılında vefat ettiğini söylemektedir. Ancak II. Bâyezid döneminin hemen başına denk gelen bu tarihle mezkûr padişah tarafından telif ve tedrisle meşgul olduğu Bursa'ya gönderilmesi, zaman açısından çok da uyumlu gözükmemektedir.

Hasan Çelebi, *et-Telvîh*, *Şerhü'l-Vikâye*, *el-Mutavvel*, *Muhtasarü'l-meânî*, *Şerhü't-Tecrîd*, *Şerhü'l-Mevâkif*, *Hâşiyetü'l-Hayâlî*, *el-Keşşâf*, *Tefsîrü'l-Beydavî* gibi dönemin ilim dünyasında öne çıkan neredeyse bütün çalışmalara hâşiyeye yazmıştır. Bunların yanı sıra kelâm, mantık, Arap dili gibi alanlarda çeşitli risâleleri de mevcuttur.

Müellifin Osmanlı ilim hayatındaki yerine bakılacak olursa ilk olarak, Fenârî ailesine mensubiyeti ifade edilebilir. Zira Molla Fenârî'nin ailesine mensubiyet, ilgili dönem ilmiye ve bürokrasisi için birtakım ayrıcalıklar sağlamaktadır.⁸ İkinci olarak hayatını tedrisle geçirmesi zikre-

---

2: 216-217; Mehmed Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1: 320; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, 4. Bs (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 209-210; Hasan Akpınar, "Hasan Çelebi, Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 313-314.

8 Fenârîzâdeler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tuba Nur Saraçoğlu, "Fenârî Ailesi (Fenârîzâdeler) ve Aile Vakıflarına Bağlı Yapılar", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu* (İstanbul: Molla Fenârî Vakfı Yayınları, 2014), 1-10.

dilebilir. Ayrıca Sahn-ı Semân'da müderrislik yapması önemlidir. Zira bu medreselerde talebe olmak bile belli bir ilmi yetişmişliği gerektirirken orada hoca olmak, dönemin önde gelen uleması arasında bulunmaya bir işarettir.⁹ Hasan Çelebi'yi öne çıkaran diğer bir hususiyet ise ona muhaşşî denilmesinden¹⁰ de anlaşılacağı üzere dönemin temel eserlerine hâşiye yazmasıdır. Telif türü olarak hâşiyeyi tercih etmesinde hem dönemin temel yönelimleri hem de müderris olması hasebiyle bu metinleri okutması etken birer unsur olarak görülebilir.¹¹ Nitekim Sahn-ı Semân medreselerinde bu eserler ders kitabı olarak müfredatta yer bulmaktaydı.¹² Bu noktada öne çıkan yönü ise Süyûtî'nin (ö. 911/1505) de ifade ettiği üzere yazım tarzındaki başarısıdır.¹³

2. Telvîh Hâşiyesi

et-Tavzîh ve *et-Telvîh* isimli eserler Osmanlı ulemasının fıkıh usulü çalışmalarında merkezî bir konum elde etmiştir. Öyle ki "bu eserleri iyi anlayıp konularını eleştirel bir bakışla ele alıp inceleme âlimlerin yetişmişliğinin bir ölçütü olarak görülmüştür."¹⁴ Bundan ötürü olsa gerek, Osmanlı uleması mezkûr eserler üzerinde çalışma yapmak¹⁵ ve -bu Hâşiye özelinde de net bir şekilde görüleceği üzere- çalışmalarında eleştirel oku-

---

yumu (4-6 Aralık 2009 Bursa), ed. Tevfik Yücedoğru v.dğr. (Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2010), 65-79.

9 İlgili tespitlere dair ipuçları için bk. Fahri Unan, "Sahn-ı Semân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 532-533.

10 İlgili tavsif için bk. Taşköprîzâde, *eş-Şekâik*, 185; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2: 39.

11 Benzer bir vurgu için bk. Mürteza Bedir, "Geleneğin Son Halkası: Hâdimî'nin Mecâmi'ü'l-Hakâ'ik Adlı Eseri ve Usul'de Güncel Bilgi Meselesi ya da Bugün Fıkıh Usulünü Hangi Eserlerden Okumalıyız?", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat v.dğr. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 1: 148.

12 Bk. Unan, "Sahn-ı Semân", 35: 533.

13 es-Süyûtî, *Nazmü'l-ikyân*, 106.

14 Özen, "Tenkîhu'l-usûl", 40: 456.

15 Bu eserler üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında Osmanlı ulemasının ağırlığı dikkat çeker. Bk. Özen, "Tenkîhu'l-usûl", 40: 457. Yine Taşköprîzâde kendi dönemine kadar bu eser üzerinde yapılan on beş civarında çalışmaya doğrudan temas eder. İlgili çalışmalar ve tespit için bk. İlyas Yıldırım, "Taşköprîzâde'nin eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye'sinden Bir Fıkıh Tarihi Okuması: Başlangıcından XVI. Asrın Ortalarına Kadar Osmanlı Ulemasının Fıkıh İlmi Eserleri", *III. Uluslararası Şeyh Şa'bân'ı Velî Sempozyumu (06-08 Mayıs 2016)* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2016), 355, 360-373.

mayı öncelemek gibi bir yönle temayüz etmektedir. İşte bu geleneğin bir halkası da Hasan Çelebi'dir.

Eserin müellife aidiyeti noktasında bir ihtilaf söz konusu değildir. Çelebi'nin biyografisine yer veren kaynaklar, onun *et-Telvîh* üzerine bir hâşiyesinin mevcudiyetinden bahsetmektedir. Bu metinde de yazar, pek çok yerde "dedem/ceddî *Fusûlü'l-bedâyi'*de şöyle dedi" ifadesiyle Molla Fenârî'ye atıfta bulunur.¹⁶ Muhaşşî ayrıca "*el-Mutavvel* hâşiyemizde...; *Şerhü'l-Mevâkıf* hâşiyemizde..." şeklinde başlayan ifadelerle okuru, önceki çalışmalarına yönlendirir.¹⁷ Dolayısıyla ilgili metnin Hasan Çelebi'ye aidiyetini net olarak ifade edebiliriz.

Hasan Çelebi'nin hayatını konu edinen çalışmalarda eserin ismi "*Hâvâşî 'alâ kitâbi't-Telvîh, Hâvâşî 'ale't-Telvîh, Hâşiyetü't-Telvîh, Hâşiyetü 'ale't-Telvîh*" gibi farklı şekillerde geçmektedir. Pek çok yazma nüshaya¹⁸ sahip eserin matbu nüshaları yanında¹⁹ akademik çalışmalar şeklinde kısmî tahkikleri²⁰ de mevcuttur. Fakat bu tahkikli ve matbu nüshalara ulaşamama/baskının istifade edilebilir olmaması gibi nedenlerle bu makede, Melik Suûd Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü'nde bulunan 330 varaklı 5115 no.lu yazma nüshayı esas aldık.

Bu çalışma, Osmanlı dönemi fıkıh usulü çalışmaları arasında önemli bir yere sahiptir. Nitekim Taşköprîzâde (ö. 968/1561), Kefevî (ö. 990/1582) ve Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) gibi yazarların eser hakkında "medreselerde müderris ve öğrenciler tarafından müstağni kalınamayacak bir yer edinmiş ve önemli bilgileri muhtevi bir çalışma olduğu"²¹ şek-

16 Bk. Hasan Çelebi b. Muhammed Şah el-Fenârî, *Hâşiyetü 'ale't-Telvîh* (Riyad), Melik Suûd Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, nr. 5115, 46b, 47a, 48a, 51b, 91a, 92b, 110b, 203a, 274b.

17 Bk. el-Fenârî, *Hâşiyetü 'ale't-Telvîh*, 14b, 103b, 188a, 278a.

18 Sadece İSAM Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanında 100 civarında nüshanın künyesi mevcuttur.

19 Eser İstanbul'da 1284 (1867) ve Kahire'de 1322 (1904) yıllarında basılmıştır. Bk. Akpınar, "Hasan Çelebi, Fenârî", 16: 314.

20 Kütüphane kayıtlarına göre bu eserin, Yermük Üniversitesinde kısmî tahkikler şeklinde akademik çalışmalara konu olduğu anlaşılmaktadır. Fakat tam metne erişim imkânı olmadığı için ilgili çalışmalar hakkında bir değerlendirmede bulunamayacağız. Bu çalışmaların bir listesi ve künye bilgileri için bk. <http://repository.yu.edu.jo/simple-search?query=%D8%AD%D8%B3%D9%86+%D8%AC%D9%84%D8%A8%D9%8A> Erişim: 28.03.2019

21 Taşköprîzâde, *eş-Şekâik*, 186; el-Kefevî, *Ketâib*, 4: 330; Hacı Halife Mustafa b. Abdullah

lindeki tespitleri buna işaret eder. Ayrıca üzerinde yapılan çalışmalar veya ona doğrudan yahut dolaylı olarak yapılan atıflar da bir fikir elde etmemize imkân tanır. Mesela eser üzerine İbrâhim el-Aydî (ö. ?) ve Mi'mar-zâde Mustafa b. Mehmed (ö. ?) tarafından birer ta'lik yazılmıştır.²² Yapılan atıflara gelince bazı kaynaklarda konuyu izah sadedinde ve ta'likler şeklinde atıflar mevcuttur. Mesela Molla Hüsrev'in *el-Mir'ât* adlı eserinin kayıtlı baskılarındaki ta'likâta Hasan Çelebi'nin bu eserden bol miktarda alıntının varlığı dikkat çeker.²³ Yine Kemâlpâşazâde'nin (ö. 940/1534), *Şerhu Tağyîri't-Tenkîh*'in pek çok yerinde isim vermeden Hasan Çelebi'yi eleştirdiği²⁴ tespiti, ilgili eserin dikkate alınma ihtiyacını göstermesi bakımından mühimdir. Ayrıca Molla Hüsrev ve Şehâbeddin el-Mercânî'nin (1818-1889) *et-Telvîh* hâşiyeleriyle birlikte bu çalışmanın da birkaç kez basılması,²⁵ ona olan teveccühün bir neticesi olsa gerektir.

Eser hakkındaki bu tasvirten sonra çalışmanın içeriğine bakabiliriz. Bu kapsamda kullandığı kaynaklar, dil ve üslup, takip ettiği yöntem gibi çeşitli açılardan ilgili hâşiyeyi değerlendirmeye çalışacağız.

2.1. Kaynaklar

Hasan Çelebi, ele aldığı konunun içeriğiyle ilgili temel metinlere başvurmakta ve 130'u aşkın kaynağa isim vererek doğrudan atıfta bulunmaktadır. Alan itibariyle bakıldığında bilhassa konu ve kaynak uyumuna dikkat edildiği görülmektedir. Mesela kelimelerin lügat anlamları verilirken *es-Sihâh*, *el-Kâmûsü'l-muhîr* gibi sözlüklerden istifade edilirken söz gelimi belâgatle ilgili meseleler, *el-Mutavvel* ve *Miftâhu'l-ulûm* ile bunlar merkezli farklı çalışmalardan hareketle kritik edilmektedir.

Muhaşşî'nin atıfta bulunduğu bütün kaynakları burada zikredemeyeceğiz. Ancak bir fikir verebilmesi açısından mezkûr hâşiyede istifade

---

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 1: 496.

22 Şükrü Özen, "Teftâzânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 305.

23 Bazı örnekler için bk. Mehmed Efendi Molla Hüsrev, *Kayıtlı Mir'âtü'l-usûl* (Dersâdet: Matbaa-i Osmâniyye, 1312), 25, 41, 57, 61, 63, 79, 81, 109, 125, 128, 136, 204, 210, 228, 309, 312.

24 Özel, *Hanefi Fıkıh Alimleri*, 237; Özen, "Teftâzânî", 40: 305.

25 Eserin, İstanbul, 1284; Kahire, 1306, 1322-1324 yıllarında basılmasıyla ilgili bk. Özen, "Tenkîhu'l-usûl", 40: 457.

edilen ana metinlere yer vereceğiz. Bu bağlamda temel disiplinler ve ilgili eserler şunlardır:

Fıkıh Usulü: *Usûlü'l-Pezdevî, Muhtasarı İbn Hâcib el-Usûlî* (bunun üzerine Adudüddîn el-Îcî [ö. 756/1355] tarafından yapılan *Şerhu'l-Adud* adlı çalışma ile Seyyid Şerîf el-Cürcânî [ö. 816/1413], Teftâzânî ve diğer pek çok âlime ait hâşiyeleri), *el-İhkâm* (Seyfeddin el-Âmidî [ö. 631/1233]), *et-Tercîh ale't-Tavzîh, Fusûlü'l-bedâyi', Mîzânü'l-usûl, Kavâtıu'l-edille, Şerhu'l-Muğnî* (Kaânî [ö. 775/1374], Safiyyüddîn el-Hindî [ö. 715/1315]), *Keşfü'l-Esrâr* (Ebü'l-Berekât en-Nesefî [(ö. 710/1310)]), *Hâşiyetü't-Telvîh* (Cürcânî), *Keşfü'l-esrâr* (Abdülazîz el-Buhârî [(ö. 730/1330)]), *Şerhu'l-Pezdevî* (Bâbertî [(ö. 786/1384)]), *el-Envâr şerhu'l-Menâr, el-Mahsûl, Şerhu'l-bedi'* (Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî [ö. 749/1349])

Fürü Fıkıh: *el-Hidâye* ve şerhleri, *el-Mebsût, Şerhu'l-Vikâye*.

Arap Dili ve Belâğati: *es-Sihâh, el-Kâmûsü'l-muhît, el-Müfredât, Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luga, el-Mutavvel* (Cürcânî, Hasan Çelebi ve müellifleri zikredilmeyen diğer ulemanın hâşiyeleri), *Miftâhu'l-ulûm* ve şerhleri, *Muğni'l-lebîb*.

Tefsir: *el-Keşşâf* (Teftâzânî ve Cürcânî hâşiyeleri), *Aynü'l-a'yân, Envârü't-tenzîl*.

Hadis: *Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim, Şerhu'l-Mişkât, Ma'rifetu envâi'l-hadîs* (İbn Salah), *el-Kifâye* (Hatîb el-Bağdâdî).

Kelâm: *Şerhu'l-Metâlî'* ve Cürcânî hâşiyesi, *Şerhu'l-Mevâkıf* ve hâşiyeleri, *Şerhu'l-Makâsid, Şerhu'l-Akâid*.

Mantık-Felsefe ve diğerleri: *Mi'yârü'l-ilm, Şerhu'l-İşârât* (Fahredden er-Râzî), *Şerh-i Çağminî Hâşiyesi* (Cürcânî).

Yazar, bu kaynaklar haricinde pek çok esere atıfta bulunur. Atıflar daha çok alıntılama şeklinde ve müelliften ziyade eseri öne çıkartan bir üslupla yapılmaktadır. Mesela Çelebi, "*el-Keşşâf* sahibi şöyle dedi; *et-Telmîh* sahibi şunu söyledi"²⁶ gibi bir girişle ilgili eserlerden aktarımlarda bulunur. Bununla birlikte yazar ve eserin her ikisini veya sadece yazarı zikrederek yahut ilgili eser sahibinin görüşünü, değerlendirmesini veya itirazını özetleyerek kaynağa atıfta bulunma şeklinde alıntılar da görül-

26 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 44b, 61b.

mektedir.²⁷ Müellifin, “*el-Mutavvel* hâşiyelerinde geçtiği üzere” gibi yer yer bir eser üzerine yapılan çalışmalara genel bir atıfla çeşitli değerlendirmelerde bulunduğu da vakidir.²⁸

Yazarın kaynakları kullanma amacına baktığımızda yaptığı nakil ve değerlendirmelerde farklı saiklerle hareket ettiği anlaşılmaktadır. Bu noktada fıkıh ilmi dışındaki kaynakları kullanırken ekseriyetle konuya dair ilave bilgi verip meseleyi teferruatıyla ortaya koyma amacı taşıdığı görülmektedir. Mesela Teftâzânî, bir ilmin mevzuu olmanın ne anlama geleceğine dair tabîyyât üzerinden konuyu örneklendirirken *tendîd* şeklinde bir ifade kullanır.²⁹ Hasan Çelebi, bunun benzer anlama gelen *tertîb* ile farkını izah eder ve bu bilgi için Cürcânî'nin *Havâşî Şerhi'l-Çağminî* adlı eserine atıfta bulunur.³⁰

Hasan Çelebi, Teftâzânî'nin kelâm ve belâgatle ilgili eserlerine bil-hassa *et-Telvîh*'teki görüşünü mukayese etme ve daha çok da çeliştiği yerleri ortaya koyma gayesiyle müracaat eder. Mesela Sadrüşşerîa, âm lafızlar bağlamında lââm-ı tarifi ele alır. Lââm-ı tarifin anlamlarını sıralarken *ahd-i hâricî* ve *ahd-i zihniyi*, *istiğrak* anlamına takdim eder. Teftâzânî buna itiraz eder ve ahd-i zihni'nin istiğrak anlamına öncelenmesini çelişik bularak kendi görüşünü temellendirir.³¹ Muhaşşî ise onun bu yaklaşımının, *el-Mutavvel*'de zikrettiklerine muhalif olduğunu belirtir.³²

Fıkıh ilmi eserlerine atıflarda ise farklı saikler dikkat çeker. Bunlardan öne çıkanı, konuyu vuzuha kavuşturmadır. Mesela yol kesip insanların malını alan kişi için verilecek ceza konusunda Hanefî ashâbı farklı görüşlere sahiptir. Teftâzânî, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile İmâmeyn'i iki taraf olarak konumlandırıp farklı hükümlere vardıklarını belirtmektedir. Hasan Çelebi de *el-Esrâr*, *el-Hidâye*, *el-Kifâye*, *Keşfü'l-esrâr* gibi Hanefî fıkıh eserlerinden hareketle meseleyi tartışır ve ihtilafın tarafları ile mahiyeti

27 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 29a, 218a, 219a.

28 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 43a, 45a, 96a, 115b, 129a, 168a, 175b, 183a, 200a.

29 Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn et-Teftâzânî, *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh*, thk. M. Adnân Dervîş (Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1419/1998), 1: 62.

30 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 48b. Benzer örnekler için bk. 6b, 10b, 15a, 20a, 28b, 34b, 48b, 63b, 149b, 168a, 188b, 292a.

31 et-Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1: 121-122.

32 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 84a-b. Benzer örnekler için bk. 103a, 244b

hakkında net bir çerçeve sunar.³³

Fıkıh kitaplarına yapılan atıflarda bir diğer saik, konuyu etraflıca tartışmadır. Mesela yazar, el-Bakara 2/234'te zikredilen *vellezîne yütevef-fevne* ifadesinin manasını tam olarak ortaya koymak için yapılacak takdirlerin ne olduğuna dair hem fıkıh usulünden hem de nahivcilerden hareketle çeşitli değerlendirmeler aktararak meseleyi açıklamaktadır.³⁴

Yapılan eleştirileri nakletme ise başka bir etkindir. Sözelimi müellif Sadrüşşerîa, lafızların taksiminde mananın açık-kapalı oluşu ile isti'mâl açısından sıralanan kısımlarında takdim-tehir yaparak Pezdevî'den ayrıldığı belirtmektedir. Gerekçesi ise isti'mâlin, açık olmadan önce gelmesi gerektiğidir.³⁵ Hasan Çelebi ise dedesi Molla Fenârî'nin Sadrüşşerîa'nın bu gerekçesine yönelttiği eleştiriyi aktarır.³⁶

Kaynaklar bağlamında temas edilecek son bir husus, çalışmada öne çıkan bazı eserlerin varlığına dairdir. Kendisine en sık atıfta bulunan eserler fıkıh usulüne dair olup şunlardır: *Keşfü'l-esrâr* (Abdülazîz el-Buhârî), *Hâşiyetü't-Telvîh* (Seyyid Şerif el-Cürcânî), *et-Tercîh 'ale't-Tavzîh* (Kadı Burhâneddin [ö. 800/1398]), *Fusûlü'l-bedâyi'* ile *Şerhu Muhtasarü'l-Müntehâ* (Adudüddîn el-Îcî). Eserde bu çalışmalardan herhangi birisinin geçmediği bir varak bulmak zordur. Hatta Cürcânî'nin hâşiyesi -yaptığımız pek çok karşılaştırmada gördüğümüz üzere- eserin içerisine derç edilmiştir.

2.2. Dil ve Üslup

Hasan Çelebi'nin, bulunduğu dönemin yazım dili haline gelen mantık-felsefe menşeli üst söylem ile mütenasip bir yazım dili tercih ettiği söylenebilir.³⁷ Yine farklı disiplinlerden faydalandığı yerlerde ilgili saha-

33 el-Fenârî, *Hâşiyetü 'ale't-Telvîh*, 129b. Farklı misaller için bk. 44b, 50b-51a, 74a, 89b, 90b, 92b, 98a, 101a, 107a, 128a, 129a, 146a, 152b, 180a, 225b, 236b, 241a, 236a.

34 el-Fenârî, *Hâşiyetü 'ale't-Telvîh*, 73b. Diğer örnekler için bk. 57b-58a, 71b-72a, 73b-74a, 165a.

35 Ubeydullah b. Mes'ûd Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh şerhu't-Tenkîh*, thk. M. Adnân Dervîş (Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1419/1998), 1: 76.

36 el-Fenârî, *Hâşiyetü 'ale't-Telvîh*, 59b. Benzer örnekler için bk. 93b, 102b-103a, 147b, 224b-225a.

37 Bu dilin sahip olduğu özellikler hakkında bk. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim*

nın temel kavramları üzerinden meseleyi ele almasıyla da öne çıkar.

Konuyu ele alış tarzına gelince burada ilk önce “kavlühü” diyerek *et-Telviḥ*’ten şerh edeceği metni bir veya birkaç kelimeyle aktarıp izaha geçer. Doğrudan Sadrüşşerîa’yı şerh edeceği zaman da “kavlü’l-musannif” diyerek aynı üslubu takip eder. Bu girişten sonra şayet yazarın/metnin ifade ettiği anlamı ortaya koymakla yetinecekse kısa açıklama yapıp geçer. Ancak yazarlara katılmadığı noktalarda ise genellikle “fihi bahsun; u’turi-za ‘aleyh” gibi kalıp ifadelerle itiraz noktasını serdedip meseleyi tartışır. Bu durum, neredeyse her varakta ve birden fazla olacak yoğunluktadır. Yazar, yine pek çok yerde farklı müelliflerden alıntılar yaparak meseleyi itirazlar ve cevaplar şeklinde tartışmaya açar ve bir sonuca bağlamadan yeni meseleye geçer.

2.3. Yöntem

Bu kapsamda Hasan Çelebi’nin, hâşiyede takip ettiği yöntem farklı veçhelerden ele alınarak netleştirilmeye çalışılacaktır. Binaenaleyh yaptığı açıklamalar çeşitli açılardan değerlendirilecek; yararlandığı diğer disiplinler tespitle paylaşılacak; konuları tartışma usulü kritik edilecek; eleştiri/savunma gibi değerlendirmeleri tahlil edilecek ve kendisine ait değerlendirmelerin olup olmadığı sorgulanacaktır.

2.3.1. İzah³⁸

Bu eserin, telif türü gereği ana metin ekseninde dönmesi ve onun ne dediğini/demesi gerektiğini tespit etmeyi önceleyen bir mahiyet taşıması doğaldır. Hasan Çelebi’nin ameliyesini bu açıdan değerlendirdiğimizde ise karşımıza çok farklı başlıklarla ortaya konulabilecek bir emek durmaktadır. Bununla birlikte metne sunulan katkıları *neyi*, *niçin* ve *nasıl izah etmektedir* soruları çerçevesinde ve bir fikir verebilecek kadarıyla ortaya koyacağız.

Muhaşşî, metinde neyi izah etmektedir? Bunlar özetle şöylece sıralanabilir: Doğrudan musannif veya şârihin ifadeleri;³⁹ kelimelerin irabı,

---

Araştırmaları, 3 (2003): 154.

38 Bu kapsamda yer alan bazı bilgiler, harcîlem olduğundan genel üslubumuzun aksine her konu için örnek vermeyeceğiz. Sadece meseleyi anlaşır kılacağına düşündüğümüz yerlerde dipnotlarla bunu temine çalışacağız.

39 el-Fenârî, *Hâşiye ‘ale’t-Telviḥ*, 46a-b, 104a, 105b, 110b, 1223b, 150b, 158b, 181b, 240a.

lügavî/ıstılâhî anlamları, belâgatle ilgili hususiyetlerin izahı gibi dille alakalı meseleler;⁴⁰ mevzulara farklı yaklaşımlar;⁴¹ nüsha farklılıkları;⁴² meselelerin fûru fıkha bakan veçhesi;⁴³ eksik bırakılan ayet ve hadislerin tam metinleri ile konuyla bağlantılı yönleri;⁴⁴ kişi tanıtımı⁴⁵ ve çeşitli ilave bilgiler.⁴⁶ Metni bu yönlerden tekmil ise okur için zaman ve emek tasarrufu anlamına gelecektir.

Hasan Çelebi, *hangi nedenle izahlarda bulunmaktadır*, diye sordüğümüzde karşımıza izahlarını tartışma üslubuyla yaptığı çıkar. Bu nedenle hemen her sayfada bir eleştiri-savunma, görüş gerekçelendirilmesi vb. bulmak mümkündür. Bunların yanı sıra şu hususlar da öne çıkmaktadır: Musannif veya şârihin maksadını tespit,⁴⁷ sözün anlam açılımlarını gösterme,⁴⁸ mukayese yapma,⁴⁹ yanlış anlamının önüne geçme,⁵⁰ görüş farklılıklarını yansıtma.⁵¹

40 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 4a, 5a, 15a, 20a, 27b, 43a, 44b, 51b, 53a, 55a, 81a, 123b, 158b, 164a, 205b, 212a, 230a, 249b, 261b, 245b.

41 Mesela “dede ile birlikte kardeşler bulunduğunda bunların mirası ne olacaktır” tartışmasını hem sahabiler hem de mezhepler üzerinden ele alır. Bk. el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 270b. Benzer örnekler için ayrıca bk. 46b, 52a, 55a, 76b, 128b, 152a, 270b, 276b.

42 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 13a, 49a, 78a, 82b, 92a, 95a-b, 124b, 126b, 145a, 160a, 180a, 220a, 223b, 229b, 230b, 302b.

43 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 76b, 80a, 128b, 153b, 155a, 179b, 217b.

44 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 97b, 127a, 154b, 155a.

45 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 262a.

46 Sözelimi kaziyye, modalite, iltimas gibi farklı disiplinlere ait meseleler hakkında çalışmanın hacmini zorlamayacak ölçüde açıklamalarda bulunur. Bk. el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 43b, 44a, 166a.

47 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 23a-b, 44b, 46b, 72a, 181b, 203a.

48 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 20a, 45b, 55a, 58b, 123b, 166a, 169b.

49 Mesela vücûd-i zihnî konusunu felsefeciler ve kalam erbabı üzerinden mukayese edip farklılaşan yönlere işaret etmektedir. Bk. el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 261a. Benzer örnekler için bk. 64a, 65b.

50 Sözelimi fıkıh usulünde delillerin elde edilmiş yönünü ele alırken doğrudan Hz. Peygamber'den (as) gelmeyen deliller için “korunmuş olandan sâdir olursa bu icmâdır” ifadesi geçmektedir. Hasan Çelebi, burada korunandan maksadın tek tek müçtehitler değil ümmet olduğunu vurgulayıp delillerini de vererek yanlış anlaşılmayı engellemek istemektedir. Bk. el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 42a. Diğer bazı örnekler için bk. 43b, 46a, 204b.

51 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 42b, 46b, 58b, 97a, 133b, 135a, 137a-b, 144b, 158b-159a, 161b.

Muhaşşî *bu eylemi nasıl gerçekleştirmektedir*, sorusu ise aslında “burada yer verdiğimiz yönetime dair bütün unsurlarla” şeklinde cevaplandırılmaya uygundur. Ancak biraz daha somutlaştıracak olursak şunlar söylenebilir: Konuyla ilgili açıklama düzeyinde bilginin kâfi geleceği yerlerde kısa izah; mesele, tartışılmayı gerektirecek bir derinlikteyse konuya dair farklı görüşler ve bunların kritiği; ilgili bahisler, farklı alanlardan istifade edilerek ortaya konulmaya müsaitse ilgili alanlardan nakiller ve onların da kritiği; yazarların görüşünü netleştirmede farklı eserlerinden istifade. Ve bütün bunları yaparken olabildiğince kaynaklara atıfla mevcut birikimi önceleme, bunun yanında ilgili kompozisyonu sağlama ve görüşlerin değerlendirilmesinde objektif olabilme gayreti.

2.3.2. Farklı Disiplinlerden İstifade

Hasan Çelebi, farklı disiplinlerin sahasına giren meselelerde ilgili alanın kaynak ve terminolojisini kullanır. Yukarıda ilgili eserlere yer verilmişti. İstifade edilen disiplinler olarak ise tefsir, hadis, fûru fıkıh, mantık, adap, kelâm, astronomi, kıraat, tıp ile sarf, nahiv, lügat, belâgat ve vaz’ gibi dil ilimleri zikredilebilir.

Bu istifade, mezkûr alanlardan herhangi biriyle doğrudan veya dolaylı bir şekilde alakalı olabilecek bir mesele geçtiğinde söz konusu olmaktadır. Burada da hem kaynak hem terminoloji hem de bilgi açısından doğrudan bir istifadeye dikkat edilmesi dikkat çeker. Mesela Hasan Çelebi, *yaşam için gerekli olan canlılık* anlamında kullanılan “nefs-i hayvânî” ifadesinin tıp ehli tarafından “ruh” olarak isimlendirildiğini belirtir ve buna dair onların yaklaşımı hakkında bilgi verir.⁵²

2.3.3. Meseleyi Tartışma

Eser, genelde tartışma üslubuyla kaleme alınmıştır. Bununla birlikte yazar bazen meseleleri, farklı görüşler ve onlara verilen cevapları içerecek tarzda ortaya koymaktadır. Bu yöntemin uygulandığı bahislere baktığımızda bazen musannif veya şârihin maksadını tartışma, yapılan itirazlara cevaplar ve bunlara da yapılan itirazlar gibi yazar/lar merkezli tartışmalar görülür. Çoğunlukla ise konulara dair tartışmalar yer bulur. Mesela muhaşşî, Teftâzânî’nin nazar-fikir konusunda kendisiyle çeliştiği

---

52 el-Fenârî, *Hâşiye ‘ale’t-Telvîh*, 154b.

iddiasını ve konu etrafındaki tartışmaları nakleder.⁵³ Yine filin emir olarak ifade edilmesini tartışırken Teftâzânî tarafından ileri sürülen bir gerekçeyi, İbn Hâcib ve Cürçânî üzerinden tartışmaya açıp onların görüşleri ve cevapları üzerinden detaylandırır.⁵⁴ Dikkat çeken husus, bir tercih ortaya koymadan ziyade olabildiğince eleştiriler ve onlara verilen cevaplar merkezli bir sunumun varlığıdır. İlgili tavrından ise yazarın, meseleyi bir sonuca bağlamayı değil etraflıca tartışmayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Ancak Çelebi'nin yer yer doğrudan ifade etmek suretiyle veya eleştiri/savunma formatıyla bir tercihte bulunup meseleyi neticelendirdiği de görülür.⁵⁵

2.3.4. Eleştiri ve Savunma

Eserin hemen her sayfasında birden fazlasına rastlanacağı üzere Hasan Çelebi, başta Teftâzânî olmak üzere Sadrüşşerîa ve diğer âlimler dâhil pek çok kişiyi eleştirir. Yine temelde Sadrüşşerîa'yı Teftâzânî'ye; kimi zaman da Teftâzânî'yi diğer ulemaya karşı savunduğu da görülmektedir.

Hasan Çelebi, pek çok farklı nedenden ötürü Teftâzânî'yi eleştirmektedir. Bunları kategorize etmeye çalıştığımızda şu hususlar öne çıkar:

Dilin gramer ve lügat/ıstılah olarak yanlış kullanımı: Mesela Teftâzânî, hamd kelimesinin “bir nimet ya da başka sebepten ötürü övgü ile iyiliğe karşılık verme” anlamına geldiğini söyler.⁵⁶ Hasan Çelebi ise hamd kelimesinin lügat anlamının “mutlak manada sözle övme” manasına geldiğini, dolayısıyla onun bir iyiliğe mukabil olması gerektiğini belirtir.⁵⁷

Eksik, gereksiz, ilgisiz ve hatalı bilgiler verilmesi: Sözelimi hakiki kudret konusunda Sadrüşşerîa'nın yer verdiği bir delil hakkında Teftâzânî,

53 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 50b-51a. Diğer örnekler için bk. 57b-58a, 66a, 89b-90a, 93b, 147b, 200b-201a, 224b-225b, 232a, 249a, 309a-b.

54 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 165a. Benzer örnekler için bk. 45a-b, 57a, 63a, 71b-72a, 73b, 74a, 75b-76a, 79b, 80a, 131a-132b, 165a, 168b, 200a.

55 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 46b, 104b, 115b, 119a, 131a, 167b, 218b, 227a, 260b, 293a, 303b.

56 et-Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1: 21.

57 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 19b. Diğer örnekler için bk. 11a, 13a, 19b, 33b, 102b, 104a, 115a-b.

İmam Züfer'in (ö. 158/775) delilinden hareketle söylenmiş olabileceğini iddia eder.⁵⁸ Hasan Çelebi ise bu konuda farklı bir görüşe sahip olan Züfer'in, Sadrüşşerî'a referans olamayacağını söyler.⁵⁹

Kendisiyle çelişme: Çelebi, yer yer Teftâzânî'nin aynı konularda farklı eserlerdeki görüşüyle *et-Telvîh*'te ifade ettiği arasında fark bulunduğu dikkat çeker. Mesela Teftâzânî, mecazın tanımında *et-Telvîh*'te söylediklerini⁶⁰ *el-Mutavvel*'de reddetmektedir.⁶¹

Hadislerin aktarım ve yorumunda problemler bulunması: Mesela bir işe besmeleyle başlamayı emreden hadisi Teftâzânî, aynı anlama gelebilecek farklı lafızlarla aktarmaktadır.⁶² Hasan Çelebi ise ilgili hadisin farklı tarikleri üzerinden de bu rivayeti değerlendirmekte ve Teftâzânî'ye eleştiriler yöneltmektedir.⁶³

Teftâzânî, Sadrüşşerî'a farklı bağlamlarda çeşitli tenkitlerde bulunur. Muhaşşî Çelebi ise katılmadığı noktalarda musannifi savunmaktadır.⁶⁴ Burada öne çıkan husus, Teftâzânî'nin müellifi yanlış anlayıp yorumlama sorunudur. Örneğin Teftâzânî, imanda aranan tasdik mahiyetiyle ilgili Sadrüşşerî ile dönemin bazı âlimleri arasında "mantıkî tasdik" merkezli bir tartışmadan bahsetmektedir.⁶⁵ Hasan Çelebi de Teftâzânî'nin paylaştığı bir bilgiyle Sadrüşşerî'nin cevabını geçersiz kılmaya çalıştığını fakat gerçekte müsannifin maksadının farklı olduğunu belirtmektedir.⁶⁶ Aynı şekilde mefhûm-i muhâlefet başlığında tartışmanın getirdiği bir yerde Sadrüşşerî'nin verdiği örneklerden hareketle Teftâzânî, menfi nekre-

58 *et-Teftâzânî, et-Telvîh*, 1: 424.

59 *el-Fenârî, Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 210b. Benzer örnekler için bk. 22a, 36b, 46a, 55b, 67b, 76a, 82a, 89a, 105a, 118b, 147a, 159b.

60 *et-Teftâzânî, et-Telvîh*, 1: 162.

61 *el-Fenârî, Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 103a. Diğer örnekler için bk. 34a, 77a, 84a, 93a, 94b, 151b, 174a, 244b.

62 *et-Teftâzânî, et-Telvîh*, 1: 17.

63 *el-Fenârî, Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 11b-12a. Benzer örnekler için bk. 123a, 153a.

64 Bu savunma mahiyetindeki izahlara örnek için bk. *el-Fenârî, Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 28b, 34a-b, 36b, 38b, 49b, 68a, 73a, 77a, 85a, 96a, 100b, 110a, 140b, 145b, 148b, 149a-b, 182b, 193a, 207a, 222b, 239b, 250a, 254b, 283a, 303b, 320a.

65 *et-Teftâzânî, et-Telvîh*, 1: 411.

66 *el-Fenârî, Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 205a-b. Diğer misaller için bk. 30b, 34a-b, 49b, 59a, 68a, 74b, 77b, 85a, 93b, 102a, 106b, 120a, 133b, 148a, 157b, 166a, 177b, 213b-214a, 217a, 225b, 226b.

nin hususa ihtimali bulunmadığını ve bu konuda dil ehlinin müttelik olduğunu belirterek müellifi eleştirir.⁶⁷ Ancak Hasan Çelebi, Sadrüşşerîa'nın kastettiği şeyin şahısların değil de türün hususiliği olduğunu ifade ederek⁶⁸ Teftâzânî'nin meseleyi yanlış değerlendirdiğini ortaya koyar.

Teftâzânî'nin müellifi yanlış anlamasının nedenleri farklı olabilmektedir. Sözelimi Teftâzânî, farklı kişi/gruplara atfen yer verdiği görüşleri Sadrüşşerîa'ya ait zannederek ona eleştiri getirir. Mesela Sadrüşşerîa, hükmün tanımı bağlamında bazı Eş'arîler'in görüşünü paylaşmakta; Teftâzânî de bu görüşün müellife ait olduğunu düşünerek çeşitli tenkitlerde bulunmaktadır. Benzer bir örnek de İbn Hâcib'in görüşünü nakilde söz konusu olup Teftâzânî, ilgili görüşü Sadrüşşerîa'nın zannederek onu eleştirmektedir. Muhaşşî bu durumlara dikkat çekerek Sadrüşşerîa'yı savunur.⁶⁹ Yine Sadrüşşerîa'nın yanlış anlaşılabilir, hatalı görülebilecek ifade ve aktarımları da Çelebi'nin savunma durumunda kaldığı yerlerdendir. Mesela Sadrüşşerîa, İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) şartla ilgili yaklaşımını ayrıntıya girmeksizin genel bir çerçevede sunar. Teftâzânî ise konuyu detaylandırarak müellifin yanlış bir aktarımda bulunduğunu ima eder.⁷⁰ Ancak Çelebi, Şâfiîlere ait meşhur görüşlerin Hanefî kitaplarına yansımada gerekli hassasiyetin gösterilememiş olabileceğini söyleyerek Sadrüşşerîa'nın bu tavrının mazur görülebileceğiyle⁷¹ meseleyi çözüme kavuşturmak ister.

Yine Çelebi, yaptığı bazı yanlış tercihlerde Sadrüşşerîa'yı savunmak durumunda kalır. Bunlardan birisi şöyledir: Lafzî delilin yakîn ifade etmeyeceğine dair bir problemi tartışan Sadrüşşerîa'yı Teftâzânî, ilgili bahsin burada gereksiz olduğunu söyleyerek eleştirir.⁷² Çelebi ise bu tepkinin nedenini, ilgili meselenin kelâm kapsamında olduğuyla açıklar. Ancak kelâm ilminin usul için mebâdiden sayılacağını ve dolayısıyla ilgili meselenin bu eserde tartışılmasının yersiz görülemeyeceğini ifadeyle⁷³ Sadrüşşerîa'yı savunmaktadır.

67 et-Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1: 316.

68 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 160b.

69 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 35b, 77a.

70 et-Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1: 322-324.

71 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 162a. Diğer örnekler için bk. 49b, 73a, 96a, 145b.

72 et-Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1: 284.

73 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 149a. Benzer örnekler için bk. 28b, 181a.

Bunların yanı sıra Çelebi, bazen çok müdahil olmadan Teftâzânî'ye yöneltilen eleştirileri kaynak vererek aktarır. Burada Cürcânî, Burhâneddîn Ahmed⁷⁴ (*Sâhibü't-Tercîh* şeklinde bir isimlendirmeye) ve Molla Fenârî, aktarımda bulunulan simalardır.⁷⁵

Hasan Çelebi'nin Teftâzânî'yi savunduğu yerler de mevcuttur. Bu müdafaa daha çok *et-Telvîh* merkezli çalışmalarda yazara yöneltilen itirazlara dönüktür. Mesela mecaz için karinenin gerektiği ve bunlardan bir tanesinin de şer'î karine olduğunu ele alan bahiste Teftâzânî, dava vekilliği bağlamında "husumet" kelimesini irdelemektedir.⁷⁶ Onun meseleyi ortaya koyuş tarzına dair yöneltilen itirazları aktaran Hasan Çelebi, farklı açılardan cevaplar geliştirerek Teftâzânî'yi savunmaktadır.⁷⁷

Bunların yanında muhaşşî, Sadrüşşerîa'yı da eleştirmekten geri durmamaktadır. Mesela "bir ilmin konusu birden çok olabilir mi" meselesinde Hasan Çelebi, Sadrüşşerîa'ya çeşitli tenkitler sunar.⁷⁸

2.3.5. Tercihler

Hasan Çelebi, sadece başkalarının görüş ve yaklaşımlarını aktarmakla iktifa etmez. Aynı zamanda meseleleri tartışır ve kendisinin özel bir tercihi varsa bunu da ifade eder. Bu noktada "hak olan; bana göre zâhir olan; doğrusu; sahih olan; evlâ görüş şudur" gibi kalıp ifadelerle tercihler serdedir.⁷⁹ Bazen de Teftâzânî'nin yaklaşımını benimser. Mesela Sadrüşşerîa, kitabın iki kısımdan oluştuğunu ifade ederken Teftâzânî, buna bir de mukaddime ilave etmektedir.⁸⁰ Hasan Çelebi, bu konuda gelebilecek itirazı, Teftâzânî'nin tercihini daha uygun bulur tarzda cevaplandırmak-

74 Burhâneddîn Ahmed, Erzincanlı bir âlim olup *et-Telvîh* haşiyesi olan *et-Tercîh* adlı eseriyle öne çıkmaktadır. Hicri 800 yılında bir savaşta öldürülmüştür. Bk. Taşkoprîzâde, *eş-Şekâik*, 19-20.

75 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 59b, 74b-75a, 90b-91a, 97b, 102b-103a, 103a, 117b, 115a, 125a, 127b, 130a, 138b, 143b, 165b.

76 et-Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1: 211-212.

77 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 119b. Diğerleri için bk. 26b-27a, 50b-51a, 56a, 59b, 61b, 75b, 77b, 79b, 94a-b, 101a, 119a, 120b, 126a, 126b, 136b, 138a, 147a-b, 158a, 187a, 188b, 193a-b, 195b, 196a, 223b

78 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 47a. Farklı örnekler için bk. 44b, 97a, 244b.

79 el-Fenârî, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, 46b, 104b, 115b, 119a, 131a, 167b, 171b, 203b, 218b, 227a, 260b, 293a, 303b.

80 et-Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1: 27.

tadır.⁸¹

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Hasan Çelebi aldığı eğitim, üstlendiği görevler, üzerine eğildiği eserler, yaptığı çalışmaların niteliği ve gördüğü teveccühle dönemin âlim profilini yansıtmaya namzet bir ilim adamıdır. Bu açıdan klasik dönem Osmanlı âliminin metinle dolayısıyla ilgili disiplinle olan ilişkisini ve sunduğu katkıyı görebilme adına tercih edilebilir bir simadır.

Hasan Çelebi'nin bu hâşiyesine kaynak kullanımını açısından bakıldığında fıkıh ilmi yanında farklı disiplinlere de atfın yoğun olduğu; burada ise ilgili alanla müşterek olabilen konularda bu sahaların eserlerinden meseleyi doğrudan ele alma titizliği dikkat çeker. Ayrıca kişilerden ziyade eserleri öne çıkartan bir üslup ve kaynak isimlerini verme konusundaki hassasiyet de göze çarpar. Çalışmanın ana kaynaklarına gelince burada öne çıkan bazı eserler söz konusudur ki bunlar, bir Osmanlı âlimini besleyen ana metinleri tespit açısından önemlidir. Bu bağlamda fıkıh ilminde Pezdevî'nin *Kenzu'l-vüsûl* adlı eseri ve onun şerhi *Keşfü'l-esrâr, et-Telvîh* hâşiyeleri, İcî'nin *Şerhu'l-Adud* diye bilinen *Muhtasaru'l-müntehâ* şerhi ve hâşiyeleri, *et-Tercîh ale't-Tavzîh, Şerhu'l-Muğnî, el-Hidâye, el-Mebsût* ve *Şerhu'l-Vikâye* adlı çalışmalar baskındır. Diğer disiplinlerden ise belâgatte *el-Mutavvel*; kelâmda *Şerhu'l-Metâli', Şerhu'l-Mevâkıf, Şerhu'l-Makâsıd, Şerhu'l-Akâid*; tefsirde ise *el-Keşşâf* öne çıkan eserlerdir. Dolayısıyla bir Osmanlı âliminin usul düşüncesini çözümlenmede bu kaynaklara vukufiyet, başat bir role sahip olacaktır.

Eserde, dönemin temayülleriyle paralel bir şekilde felsefe-mantık merkezli bir dil kullanılmaktadır. Yöntem olarak ise karşımızda çok yönlü bir hâşiyeye metodunun takip edildiği bir metin durmaktadır. Burada metin sahibinin ifadesinin sadece açıklanmasıyla yetinilmeyip metin ve ilgili edebiyat üzerinden kuşatıcı bir sunumun varlığı göze çarpar. Ayrıca tartışmaları bir sonuca bağlamadan ziyade meseleleri, farklı disiplinlerden ve fıkıh usulünün öne çıkan eserlerinden istifadeyle olanca genişliğiyle ortaya koyan bir metot söz konusudur. Burada başta Teftâzânî olmak üzere Sadrüşşerîa ve diğer ulema, görüşleri çerçevesinde bir değerlendirmeye tabi tutularak eleştiri veya tasvipte muhatap kılınmışlardır. Bu açıdan

81 el-Fenârî, *Hâşiyeye 'ale't-Telvîh*, 26a. Diğer misaller için bk. 27b-28a, 82b, 151a, 161a, 164a-b, 265b.

Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *el-İşârât* şerhi için Nasîrüddîn et-Tûsî (ö. 672/1274) tarafından paylaşılan "onun şerhi, cerhtir" ifadesi⁸² muhaşşî için de geçerli bir tespit olacaktır. Zira hemen her varakta birden çok eleştiri söz konusudur. Bununla birlikte 'eleştirmiş olmak' için tenkitte bulunma, eserin baskın bir karakteri olarak karşımıza çıkmaz.

Eser, Osmanlı düşüncesi açısından nerede durmaktadır? Burada cevap, aynı soruya fıkıh usulü için verilecek yanıtta mündemiçtir. Zira Hasan Çelebi'nin bu hâşiyesi, fıkıh usulü sahasında Osmanlı ilim dünyasında önemli bir yer edinmiş *et-Telvîh* üzerine kurgulanmıştır. Fıkıh usulü ise Osmanlı düşüncesine kaynaklık eden temel disiplinlerden olup⁸³ ulema tarafından tedris ve telifte öne çıkan bir alandır. Bu yönüyle o, aynı zamanda Osmanlı âliminin zihnini şekillendiren ve ona vukufiyete de imkân tanıyan bir sahadır. Hasan Çelebi'nin bu eseri de Osmanlı düşüncesini besleyen bu sahada, mevcut birikimi ve bu birikimi ele alış tarzını görebilme; Osmanlı âliminin düşüncesini besleyen ana kaynakları ve bu düşüncenin, tüm yönleriyle dışa vurumunun nasıllığını tespit edebilme imkânı sunmakta ve bu noktada bir anlam ifade etmektedir.

Son olarak bu eser üzerinden Osmanlı ulemasının fıkıh usulü çalışmalarına ne tür bir katkı sunduğu sorusu anlamlı olacaktır. Bu noktada ilgili dönem ilim dünyasında öne çıkan ve takip edilen tahkîk metodunun⁸⁴ özelliklerini barındırması ve bu konudaki başarısı zikredilebilir. Takip edilen bu yöntem dikkate alınmadan yapılacak bir değerlendirme, dönemin şerh ve hâşiyeli türü çalışmalarını anlamsız kılacaktır. Nitekim yukarıda atıfta bulunduğu üzere bu tür menfi yaklaşımlar, son dönem bazı araştırmacılarında ortaya çıkmış ve mevcut birikimle irtibat kurulmasını geciktirmiştir. Hâlbuki metinlerin ortaya konuldukları dönemin koşulları ve öncelikleri bağlamında değerlendirilmesi, ilmî bir gerekliliktir. Tahkîk yöntemi ise bu dönem ilim dünyasının ne/yi söylediğini anlamak için

82 Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed Nasîrüddîn et-Tûsî, *el-İşârât ve't-Tenbîhât mea şerhi Nasîriddîn et-Tûsî* (Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1960), 1: 162.

83 Nitekim bu vurgu, metnin başında da ifade edilmişti. Ayrıca bk. Süleyman Hayri Bolay, "Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı'da Felsefe ve Akli Düşünce*, ed. Bayram Ali Çetinkaya - Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 8: 49.

84 Tahkîk hakkında aşağıdaki kaynaklar haricinde ayrıca bk. Ömer Türker, "Sonrakilerin Eleştirel Geleneği: Tahkîk", *İslâm Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer, 2. Bs (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 2: 515-517.

böyle bir konuma sahiptir.

Tahkîk yöntemi, Fahreddîn er-Râzî ve onun takipçisi âlimler tarafından ortaya konulmuş ve kabule mazhar olmuştur. Tahsin Görgün'ün ifadesiyle "tahkîk; bir inancın, bir iddianın, bir rivayetin veya bir görüşün aslını araştırmak anlamında kullanıldığı gibi, bunun ötesinde fıkıh usulü ile kelâm ve felsefede dile getirilen bir görüşü haklı çıkaran dayanakları araştırmak anlamında da kullanılmaktadır."⁸⁵ Altaş'ın somut kıldığı çerçeveye göre bu yöntemde ulema "kavramları, kavramların geleneklere göre farklı anlamlarını, ihtilaf edilen meseleleri, meselelerin dayandığı delilleri ve sonuçlarını bütün yönleriyle incelemişlerdir."⁸⁶ Bu bağlamda Hasan Çelebi'ye tekrar baktığımızda eserini bu çerçevede inşa ettiğini söylemek gerekecektir. Zira çeşitli başlıklar ve örnekler üzerinden yukarıda resmetmeye çalıştığımız ameliye, tahkîk yönteminin somut olarak neye tekabül ettiğinin bir göstergesidir. Dolayısıyla burada sunulan katkı, ilgili yöntemin başarısıyla ve bu yöntemin ne kadar başarılı bir şekilde uygulandığıyla doğru orantılı olacaktır.

Bir yöntemin kullanılması, ilgili disipline katkı olarak görülebilir mi? Konumuz özelinde bu soruyu müspet cevaplamamız gerekecektir. Zira tahkîk yönteminin, mevcut bilgilerin ayıklanması, meselelerin interdisipliner bir çerçevede işlenmesi, kişinin/ekolün değil görüşün merkeze alınması ve bir üst söylem geliştirilmesi, birkaç yüzyılı bulan birikimin bu çerçevede kritik edilmesi gibi sonuçlar doğuracağı açıktır. Dolayısıyla böyle bir yöntemin benimsenip uygulanmasının sunacağı katkı yadsınamayacaktır. Fıkıh usulü cihetiyle baktığımızda ise temel meselelerin, farklı ekollere mensup kişilerce ele alındığı ve önemli bir yekûna ulaşan eserler ortaya konulduğu bir aşamayı, bu birikimi ayıklama işlemine tabi tutan diğer aşama takip etmeliydi ve bu da tahkîk yöntemi ile temin edilmiş gözükmektedir. Meselelerin ele alınma yöntemi de yine bu kapsamda değerlendirilebilecek başka bir yöndür. İlgili disiplinin sürekliliğini sağlıklı bir şekilde sürdürmede ise bu hususlar önemli birer faktördür. Ezcümle Ha-

85 Tahsin Görgün, "Tarih ve Toplum Araştırmalarında Bir Yöntem Kaynağı Olarak Klasik Metafizik: Fahreddin er-Râzî Ekolü ve İbn Haldûn", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 17 (2007): 51.

86 Eşref Altaş, "Fahreddin Er-Râzî'nin 13. Yüzyıldaki Mirası", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri [Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu (2013 : Ankara)]*, ed. Murat Demirkol - Enes Kala (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2014), 320.

san Çelebi özelinde ortaya koyduğumuz üzere Osmanlı ulemasının yaptığı bu çalışmalar, fıkıh usulü alanında mevcut birikimin geniş bir çerçeveden değerlendirmeye tabi tutularak süzülmesi ve ortaya çıkan hesaplaşılmış metinlerin sonraki kuşaklara devredilmesi şeklinde bir değer/katkı ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

Akpınar, Hasan. "Hasan Çelebi, Fenârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 313-315. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Altaş, Eşref. "Fahreddin Er-Râzî'nin 13. Yüzyıldaki Mirası". *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri [Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu (2013 : Ankara)]*. Ed. Murat Demirkol - Enes Kala. 319-331. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2014.

Bağdâdî, İsmail Paşa el-. *Hediyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, 1955.

Bedir, Mürteza. "Geleneğin Son Halkası: Hâdimî'nin Mecâmi'ü'l-Hakâ'ik Adlı Eseri ve Usul'de Güncel Bilgi Meselesi ya da Bugün Fıkıh Usulünü Hangi Eserlerden Okumalıyız?" *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*. Ed. Ahmet Hamdi Furat - Nilüfer Kalkan Yorulmaz - Osman Sacid Arı. 1: 135-161. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.

Bolay, Süleyman Hayri. "Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı'da Felsefe ve Aklî Düşünce*. Ed. Bayram Ali Çetinkaya - Ahmet Hamdi Furat. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Bursalı, Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmi-re, 1333.

Fazlıoğlu, İhsan. "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilineşinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*. 3 (2003): 151-184.

Fenârî, Hasan Çelebi b. Muhammed Şah el-. *Hâşiye 'ale't-Telvîh*. Ri-

yad. Melik Suûd Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, 5115: 1b-330a.

Görgün, Tahsin. “Osmanlı Düşüncesi Nasıl Anlaşılabilir? -Osmanlı Düşüncesi'nin Araştırılmasında Karşılaşılan Bazı Zorluklar Üzerine-”. *Türklük Araştırmaları Dergisi*. 13-14 (2003): 29-46.

Görgün, Tahsin. “Tarih ve Toplum Araştırmalarında Bir Yöntem Kaynağı Olarak Klasik Metafizik: Fahreddin er-Râzî Ekolü ve İbn Haldûn”. *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 17 (2007): 49-78.

Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.

Kara, İsmail. “‘Unuttuklarını Hatırla!’ Şerh ve Hâşiyeye Meselesine Birkaç Not”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15/28 (2010): 1-67.

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Thk. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. Thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut; Sâlih Sadavî Sâlih; Selâhaddîn Uygur. 6 Cilt. İstanbul: Ma'hedü'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye; İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010.

Kaya, Mesut. “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiyeye Yazıcılığı - Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği -”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 15/1 (2015): 9-31.

Kaya, Süleyman. “Fıkıh Tarihi Bağlamında Osmanlı Tecrübesini Doğru Anlamak”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (2016): 1-15.

Kefevi, Mahmûd b Süleyman el-Hanefi el-. *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mân el-muhtâr*. Thk. Saffet Köse - Murat Şimşek - Hasan Özer - Hüzeyfe Çeker. 4 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1438.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414.

Leknevî, Ebül-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Mecdî Efendi, Mehmed. *Tercüme-i Şekâik-i Nu'maniyye=Hadâikü's-Şekâik*. İstanbul: Dârü't-tibâati'l-âmire, 1269.

Molla Hüsrev, Mehmed Efendi. *Kayıtlı Mir'âtü'l-usûl*. Dersaâdet: Matbaa-i Osmâniyye, 1312.

Nasîrüddîn et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed. *el-İşârât ve't-Tenbîhât mea şerhi Nasîriddîn et-Tûsî*. 4 Cilt. Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1960.

Okur, Kaşif Hamdi. *Osmanlılarda Fıkıh Usulü Çalışmaları-Hâdimî Örneği*. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010.

Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meshurları*. 4. Bs. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.

Özen, Şükrü. "Teftâzânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 299-308. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Özen, Şükrü. "Tenkîhu'l-usûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 454-458. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd. *et-Tavzîh şerhu't-Tenkîh*. Thk. M. Adnân Dervîş. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Eb'l-Erkam, 1419/1998.

Saraçoğlu, Tuba Nur. "Fenârî Ailesi (Fenârizâdeler) ve Aile Vakıflarına Bağlı Yapılar". *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa)*. Ed. Tefvik Yücedoğru - Orhan Ş. Koloğlu - U. Murat Kılavuz - Kadir Gömbeyaz. 65-86. Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2010.

Şehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1412.

Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmânî*. İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Nazmü'l-ikyân fî a'yânî'l-a'yân*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1927.

Şevkânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî eş-. *el-Bedrü't-tâli' bi mehâsin men ba'de'l-karni's-sâbi'*. Thk. Muhammed Hasen Hallâk. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1427.

Şimşek, Murat. "Fıkıh Tarihinde Osmanlı Nereye Düşer? Retorik ile

Gerçeklik Arasında Modern/Çağdaş İslam Hukuk Tarihi”. *Osmanlı’da İlm-i Fıkıh: Âlimler, Eserler, Meseleler*. Ed. Mürteza Bedir - Necmettin Kızılkaya - Hüseyin Sağlam. 301-341. İstanbul: İSAR Yayınları, 2017.

Taşköprizâde, ‘İsâmuddîn Ebi’l-Hayr Ahmed b. Mustafa. *eş-Şekâiku’n-nu’mâniyye fî ulemâi’d-devleti’l-Osmâniyye*. Nşr. Ahmed Subhi Furat. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.

Teftâzânî, Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn et-. *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki’t-Tenkîh*. Thk. M. Adnân Dervîş. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Erkam b. Ebî’l-Erkam, 1419/1998.

Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdilkâdir el-Gazzî et-. *et-Tabakâtü’s-seniyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*. Thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 4 Cilt. Kahire: el-Meclisü’l-A’la li’ş-Şuuni’l-İslâmiyye, 1390.

Türker, Ömer. “Sonrakilerin Eleştirel Geleneği: Tahkîk”. *İslâm Düşünce Atlası*. Ed. İbrahim Halil Üçer. 2. Bs. 2: 515-517. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Unan, Fahri. “Sahn-ı Semân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 532-534. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

Yıldırım, İlyas. “Taşköprizâde’nin eş-Şakâiku’n-Nu’mâniyye’sinden Bir Fıkıh Tarihi Okuması: Başlangıcından XVI. Asrın Ortalarına Kadar Osmanlı Ulemâsının Fıkıh İlmi Eserleri”. *III. Uluslararası Şeyh Şa’bân’ı Velî Sempozyumu (06-08 Mayıs 2016)*. 345-373. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2016.

Ziriklî, Hayreddin ez-. *el-A’lâm: Kâmûsu terâcimi li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-Arabi’l-müsta’ribîn ve’l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melâyin, 2002.